

ציונות ועדת

עורכים: שמואל אלמוג • יהודה ריינהרץ • אניטה שפירא

מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל

ציונות ודת

ציונות ודת

עורכים

שמואל אלמוג יהודה ריינהרץ אניטה שפירא

מכון טאובר
אוניברסיטת טורונטו
בוסטון

מרכז זלמן שזר
לתולדות ישראל
ירושלים

Zionism and Religion

edited by

Shmuel Almog, Jehuda Reinhartz, Anita Shapira

התקין והביא לדפוס: יצחק כהן

מסת"ב 3-090-227-965 ISBN

מספר קטלוגי 185-357 Catalogue No.

© כל הזכויות שמורות למרכז זלמן שזר לתולדות ישראל, תשנ"ד

The Zalman Shazar Center for Jewish History, Jerusalem 1994

אין להעתיק או להפיץ ספר זה או קטעים ממנו, בשום צורה ובשום אופן, אלקטרוני או מכני, לרבות צילום או הקלטה, ללא קבלת רשות בכתב מהמוציא לאור.

סדר מחשב: מרכז זלמן שזר; לוחות: מכון לאופסט שלמה נתן

עימוד והדפסה: דפוס 'גרפית' בע"מ

כולם בירושלים

תוכן העניינים

7	הקדמה
	שלמה אבינרי
9	הציונות והמסורת הדתית היהודית: הדיאלקטיקה של גאולה וחילון
מודרנה ומסורת במזרח אירופה	
	ישראל ברטל
21	תגובות למודרנה במזרח אירופה: השכלה, אורתודוקסיה, לאומיות
	יוסף שלמון
33	ציונות ואנטי-ציונות ביהדות המסורתית במזרח אירופה
	אהוד לוז
	גבולות הסובלנות — על בעיית השותפות בין "חרדים" ל"חופשיים"
55	בתקופת 'חיבת ציון' (1882–1895)
	סטיבן ציפרשטיין
67	פוליטיקה של סמלים, דת והופעתו של אחד-העם
	אביעזר רביצקי
81	מונקטש וירושלים: הפלג החרדי הרדיקלי ושאלת ארץ ישראל
אורתודוקסיה, ליברליזם וציונות באירופה המערבית	
	מיכאל א' מאיר
111	יהדות ליברלית וציונות בגרמניה
	יעקב צור
127	האורתודוקסיה היהודית בגרמניה ויחסה אל הציונות
	יהודה ריינהרץ
141	ציונות ואורתודוקסיה: נישואין של נוחות

	רוברט ס' ויסטריך
167	הציונות ומבקריה הדתיים כוינה של שלהי המאה ה-19 סטיוארט א' כהן
189	מניעים ומוטיוויים דתיים בהתנגדותם של יהודים באנגליה לציונות המדינית, 1895–1920

רפורמים, קונסרווטיוויים ואורתודוקסים — הציונות בארצות־הברית

	אביתר פריזל
207	משמעות הציונות והשפעתה על התנועות הדתיות של יהודי אמריקה יונתן ד' סרנה
223	מומרים לציונות בתנועת הרפורמה האמריקנית אריה גרטנר
245	היהדות הקונסרווטיווית והציונות: מלומדים, דרשנים ופילנטרופים ג'פרי גורוק
263	הארגונים האורתודוקסיים היהודיים באמריקה ותמיכתם בציונות, 1880–1930

מקומה של המסורת בציונות וכיישוב

	שמואל אלמוג
285	ערכי דת בעלייה השנייה אניטה שפירא
301	המוטיוויים הדתיים של תנועת העבודה ישראל קולת
329	דת, חברה ומדינה בתקופת הבית הלאומי חיים שצקר
373	ההתמודדות עם שאלת הדת בתנועת הנוער הציונית ירון צור
385	הגורם הדתי במיפגש בין הציונות לבין יהודי הכפרים בהרי האטלס
407	מפתח

הקדמה

הזיקה שבין לאומיות ודת היא בוודאי תופעה אוניוורסלית. היא עולה מתוך תולדותיהן של התנועות הלאומיות השונות ומשפיעה על עיצובה של התודעה הלאומית ועל הדרכים שהלאומיות הולכת בהן.

לעיתים מתפרשת הזיקה הזאת על דרך הניגוד שבין לאומיות ודת, וביתר דיוק – ניגוד בין התנועה הלאומית לבין נציגיה המוסמכים של דת ממוסדת; לעיתים הדת היא שמזינה את הלאומיות ומעניקה לה תוכן ולגיטימציה. יתר על כן; הזיקה אף אינה סטטית: אפשר שתהיה הישענות הדדית בין הלאומיות והדת, ושזו תתגלגל במשך הזמן להבלטת הניגודים שבין שתיהן, ותחזור חלילה. התמורות בהתייחסויות ההדדיות שבין הלאומיות והדת אינן מתחוללות על פני רצף הזמן ההיסטורי בלבד, אלא יש להן תוקף גם במישור החברתי והעיוני. תנועות לאומיות אינן עשויות מקשה אחת ויש בהן גונים ובני-גונים של יחס לדת: חוגים שונים באומה נוטים כל אחד לפתח עמדה משלו כלפי הדת. דומה שאין לך תנועה לאומית שלא תיתקל בצורה זו או אחרת בצורך להתייחס אל הדת ולהידרש לה מפעם לפעם מחדש.

קל וחומר בלאומיות היהודית, החסרה כמה מסימני-ההכר המצויים בלאומיות בדרך כלל. הקשר המאחד את היהודים לדורותיהם בכל אתר ואתר נתפס בפרוס עידן הלאומיות המודרנית כקשר דתי ולא כקשר לאומי. בעצם הצגתה של היהדות בתור זהות לאומית כבר היה משום אתגר כלפי קברניטיה של הדת, הן למודרניים במערב והן למסורתיים במזרח אירופה, חרף תהום עמוקה שהיתה פעורה ביניהם.

יותר מכל הזרמים האחרים בלאומיות היהודית צריכה היתה הציונות לקבוע את עמדתה כלפי הדת והמסורת. הציונות בחרה במולדת ההיסטורית – ארץ הקודש – ובשפה העברית – לשון הקודש – ובכך קשרה את גורלה עם מורשת מקודשת ומחייבת. מאז שחר התנועה הציונית נחלקו ביניהם תומכיה בפרושו של החיוב, שנטלו על עצמם באמצע את המורשת ההיסטורית. מימי 'חיבת ציון' עד להקמתה של מדינת ישראל מעורר היחס לדת מחלוקות רעיוניות ופוליטיות לרוב. יש הרואים בדת יסוד חיוני של הציונות, ויש הרואים בה רכיב מסורתי הניתן לפרושים מודרניים. לעומתם נמצאים מי שמבקשים

הקרמה

להפקיע את הציונות מידיה של הדת, וכנגדם יש ששוללים את הציונות מכל וכל, בסמלה לרידים את היפוכה של היהדות המסורתית.

העמדות הללו באו לנו בירושה מן ההיסטוריה הציונית, אך הן התפתחו בכיוונים חדשים במדינה היהודית, מכוח אילוצים שהזמן, ובעיקר המקום, גרמו. באיזכורה של הקמת המדינה הגענו אל הגבול הכרונולוגי שבו דן הספר הזה, וכאן גם המקום להבהיר כמה עוסק הספר.

הספר הוא פרי עבודה משותפת של היסטוריונים וחוקרים מדיסציפלינות אחרות – סוציולוגיה, פילוסופיה יהודית, משפט ועוד – מ ישראל ומארצות הברית, שהתכנסו באפריל 1990 באוניברסיטת ברנדייס שלייד בוסטון לכנס בינלאומי על ציונות ודת.

הכנס נועד לשפוך אור על ההבטים השונים הכרוכים בנושא, על יסוד מחקר אמין ופרספקטיבה היסטורית. בכנס עצמו הוצג מיגוון רחב של עבודות, הדנות בעמדותיהם של זרמים שונים בציבוריות היהודית מאז שלהי ההשכלה ועד להקמת המדינה. נערכו דיונים ולובנו חילוקי דעות באווירה של פתיחות ומתוך גישה עניינית. הדיונים בכנס שימשו בבחינת השראה להוצאה לאור של הספר. יוזמי הכנס והמוציאים לאור של הספר – מכון טאובר לחקר תולדות היהודים באירופה שבאוניברסיטת ברנדייס, החברה ההיסטורית הישראלית ומרכז זלמן שזר – נדרשו לאחת הסוגיות המרכזיות בתולדות הציונות כדי לתת בידי הקורא מפרי המחקר שנעשה בשנים האחרונות בסוגיה זאת. אף שהספר נכתב פרקים-פרקים בידי מחברים רבים – כל אחד בתחומו ועל-פי דרכו – מקווים העורכים, שהפרקים השונים של הספר אכן מצטרפים יחד למסכת אחת.

אגב כך יש להוסיף גם הבהרה טכנית לגבי המינוח הנהוג בספר: כמה מן המחברים השתמשו בעבודותיהם באותם המושגים במשמעויות שונות במקצת זו מזו. במיוחד אמורים הדברים במשמעות המיוחסת לשמות כמו "חרדים", "אורתודוקסים", "אולטרה אורתודוקסים", או "חילוניים", "חופשיים", וכן "רדיקליים". כיבדנו את רצונם של המחברים והשארנו על כנם את המושגים רבי המשמעות הללו מבלי לכפות על הספר מינוח אחיד, אך אין לנו ספק שהקורא יעמוד על נקלה על כוונת המחבר על-פי הקשרם של הדברים.

אנו מודים לכל אלה שסייעו בהכנת הספר: למרכז זלמן שזר אשר מוציא לאור את המהדורה העברית ולמנהלו מר צבי יקותיאל, לד"ר דבורה ברזילייגר ולמר יצחק כהן על תרומתם להכנת הספר, ולגב' מעין אביניר-רבהון אשר ריכזה את עבודת המערכת.

הציונות והמסורת הדתית היהודית: הדיאלקטיקה של גאולה וחילון

במכתב שכתב גרשם שלום לידידו ולטר בנימין ב־1 באוגוסט 1933 על יצירתו של פרנץ קפקא הוא אומר:

עולמו הלשוני של קפקא... על זיקתו ליום הדין, מגלם את הפרוזאי בצורתו הקנונית ביותר.

לא כל האירוניות הנסתרות במשפט זה יהיו ברורות למי שאינו מכיר את עולם היחסים ההרמטי שבין שלום לבנימין, אך במשולש של דמויות כה שונות כקפקא, שלום ובנימין, הוא מעלה את מורכבות יחסם של שלושה מן הכוכבים שדרכו בשמי התרבות היהודית האירופית אל המסורת הדתית.

בניסיון לשרטט את גבולותיו של היחס המורכב שבין הציונות לחיים היהודיים המודרניים, אין בכוונתו של מאמר זה לשמש תחליף למחקרים היסטוריים מפורטים שפורסמו לאחרונה, כאלה של אהוד לוז, ישראל ברטל, יוסף שלמון ואחרון אחרון חשוב, יעקב כץ, שרוחב ראייתו משלב את המימד ההיסטורי עם הסוציולוגי, את היהודי-מסורתי עם ההשוואתי-אוניוורסלי. מטרתי תהיה להצביע על כך, שמעבר למורכבות זו מסתתרת בעיה מקיפה יותר מאשר סוגיית הגבולין שבין דת לחילון בחיים היהודיים המודרניים: זו השאלה בדבר תקפותן של התשובות המקובלות הניתנות לבעיית עלייתה של הלאומיות המודרנית בכללותה. בתור שכזו, בעיה זו קשורה לשאלה הכללית יותר בדבר היווצרותן של אידיאולוגיות ותנועות טרנספורמטיוויות, ותהליכי לגיטימציה שלהן.

הכתיבה ההיסטורית המקובלת סוברת כי תהליכי החילון מצויים בשורשי הלאומיות המודרנית. אמת נכון הדבר, כי הנס קוהן, במחקרו החשוב על הלאומיות, חוזר בדיונו על שורשי הלאומיות הן ליוון הקלאסית והן לעם ישראל הקדום; אולם כמרבית החוקרים הדנים בנושא ייחס בסופו של דבר את עליית הלאומיות להתפרקות אופני הלגיטימציה המסורתיים שהיו פועל יוצא מן הסדר הדתי הישן. עם התפרקותה של הקהילה הנוצרית הכלל-עולמית, ה־gens

Christiana, נפתח החיפוש אחר אתניות, היסטוריות, לשון ותרבות לאומית. החיזה שאבקש להציג בהקשרה של הציונות והדת היא, כי קיים יחס מורכב הרבה יותר, ודיאלקטי הרבה יותר, בין דת ולאומיות. יש להעמיד במבחן את תיזת החילון, ולהערכתי מבחן זה ימצא אותה לוקה בחסר.

ידוע לנו כי ההיסטוריונים ממציאים את העבר ומתארים את העתיד. דבר דומה ניתן לומר ביחס לתנועות פוליטיות ובייחוד לתנועות מהפכניות – והלאומיות בכלל זה. אבל בניגוד למה שמושמע לעיתים כאילו תנועות לאומיות הן מהפכניות וחדשניות מכל-וכל, הרי מסתבר כי תנועות אלה הן לעולם ניסיון לפרוש מחדש של העבר ולגילוי מחדש. וכיוון שיסוד אחד של עבר זה קשור בדת, הרי כל תנועה לאומית חייבת לדון באורח חדשני וטרנספורמטיווי במימד הדתי של עברה. לא רק שקהילות לאומיות אינן בגדר ישויות מדומות, אלא שהן אף מתייחסות לעבר קונקרטי תוך כדי מיחזור, פרושו מחדש ושימורו.

כך, למשל, הלאומיות האירית, ככל שתחילתה באישים שמוצאם מן השכבות של ההגמוניה הפרוטסטנטית, הפכה שזורה במרכיב הקתולי של ההיסטוריה האירית באורח שאינו ניתן לניתוק; הלאומיות הפולנית, שאומנם הושפעה מן המהפכה הצרפתית, לא יכלה מעולם לשחרר את ההיסטוריה הפולנית מהקשרה הקתולי; הלאומיות ההונגרית והגרמנית, עם כל הפלורליזם הדתי שבשתייהן, נזקקות בדרך זו או אחרת למרכיבים הפרוטסטנטיים שבהיסטוריה של כל אחת מתנועותיהן; ואפילו הלאומיות הצ'כית, על אף כל אופיה החילוני, ראתה בסופו של דבר במתקן דתי, יאן הוס, את הפטריט הצ'כי הראשון. לית מן דפליג עד כמה הלאומיות הרוסית והערבית שזורות – כל אחת בתחומה – בנצרות האורתודוקסית ובאסלאם, על אף שבמקרה הערבי מוצאם של רבים מנביאיה של הלאומיות הערבית קשור ברובלמטיקה הספציפית של קבוצה ערבית נוצרית מסוימת (היוונים-אורתודוקסים). והלאומיות היוונית – כמעט הפרדיגמה של הלאומיות המודרנית – ניזונה מחלום שחרורה של קונסטנטינופול מעול המוסלמים בצורה שכמה מתומכיה המערביים, כלורד ביירון, לא השיגו מעולם: הללו התבשמו מן האיליאדה, בשעה שהיוונים הלוחמים על חרותם ניזונו מחזון טיהורה של כנסיית סופיה הקדושה מן השיקוצים המוסלמיים שבה.

יחד עם זאת, אין ספק כי החיפוש אחר מימד לאומי לאינטגרציה פוליטית מעיד מצד עצמו על היחלשותן של הזיקות הדתיות המסורתיות. אבל האם יש לראות את החילון כביטולם המוחלט של הזיקה הדתית ושל סמליה, או שמא אין הוא אלא ניסיון להיעזר בסמלים אלה ולרכוש אותם למען הרעיון הלאומי? אחד הפרדוקסים הוא, שהתרבות הפוליטית היחידה המבוססת על

הציונות והמסורת הדתית היהודית: הדיאלקטיקה של גאולה וחילון

עקרון ההפרדה בין דת למדינה – הניסיון האמריקני – מציגה, מצד אחר, תחום של פרהסיה המשופעת כדימויה של דת אזורית, שהוא ללא תקדים בחברה מערבית כלשהי. ייתכן כי פרושו של עניין הוא, כי כאשר מערכת אמונה מדינית חילונית מבקשת לבוא לחלוטין במקומה של נאמנות דתית, הרי עליה להאציל על אידיאולוגיה פוליטית חדשה זו את סממניה של אמונה דתית. כפי שהראו לאחרונה הן פִּיֶּה ושָׁאֵמָה, זה מה שֶׁאֵרַע במהפכה הצרפתית, וכמו שנרמז לעיל, זה גם מה שֶׁאֵרַע בכל תנועה לאומית מודרנית. וכך גם בציונות.

*

הבה ונפתח במוסכמות. הציונות אינה המשכה הליניארי של הכמיהה הדתית היהודית המשיחית. היא אידיאולוגיה מודרנית ומהפכנית, המסמלת נתק ברור מן הפסיוויות של האמונה המשיחית הדתית, המאמינה כי הגאולה תבוא רק באמצעות התערבות אלוהית במעגלות ההיסטוריה העולמית. משה הס ופינסקר, הרצל ונורדאו, בורוכוב וז'בוטינסקי – כולם באו מן האינטליגנציה היהודית המחוללת, לעיתים המתבוללת: חניכי רעיונות אירופיים, אחדים מהם בעלי ביגרפיות שהן לכאורה סיפור הצלחה באשר למידת השתלבות יהודים בעולם הרוח והחברה הלא-יהודי של המאות ה-19 וה-20.

אלקלעי וקלישר מוזכרים לעיתים כעדות המפריכה תיזה זו של הָעֵדֶר המשכיית; לכן יש להדגיש, כי על אף היות שניהם מעוגנים היטב במסורת הרבנית, מופיעים רעיונות אירופיים מובהקים בחשיבתם, ואין שום דרך לראות את הפרוטו-ציונית שלהם כנובעת אך ורק מרקעם הדתי.

אלקלעי, בספרו 'מנחת יהודה' (1845), נפעם מתחייתן של הלשון המדיאירית ולשונות סלוויות שונות, ולפיכך הוא מציע נימוקים אינסטרומנטליים, ולא דתיים, לתחייתה של הלשון העברית. בעוד שהוא הולך בתלם המסורתי בדבר הגאולה המשיחית, הריהו שואל שאלה מודרנית ואינסטרומנטלית מאוד ביחס ללשון העברית:

אם יעשה ה' אתנו ככל נפלאותיו ויקבץ פזורינו מארבע כנפות הארץ לארצנו, לא נכון לדבר איש אל רעהו והקבוץ הנפרד לא יצליח... בעוונותינו הרבים מפוזרים אנו ומפורדים מאוד איש מאחיו, כי לכל מדינה ומדינה יש להם כתב ולשון מיוחד, מה שמפריד הקיבוץ ומעכב את הגאולה... [אך] אין להתיאש כי אם להשתדל ברכ עז ותעצומות להקים את לשוננו ולהעמידה ולעשות אותה עיקר והקב"ה ישפך רוחו

שלמה אבינרי

על המלמדים ועל התלמידים על הבנים ועל הבנות וילמדו לדבר צחות. יגעת ומצאת — תאמין.¹

בצורה דומה מעניק אלקלעי משמעות חדשה ומודרנית לתפיסה המסורתית בדבר משיח בן־יוסף, שיקדים למשיח בן־דוד של אחרית הימים הסופית: לגבי דידו אין לפרש את המשיח הארצי, הראשון, כאילו מדובר באישיות אינדיבידואלית, אלא באסיפה מכוננת, שתניח את היסודות למבנה המוסדי של הארגון החברתי אשר יוכל לבצע את המלאכה הארצית הפוליטית של הגאולה:

הכלל העולה מדברינו שאין הדבר תלוי אלא בשרינו האדירים אשר חננם אלהים דעה בינה והשכל ולהם המצוה הזאת לרחם על פליטתנו, כי רב שבענו כוז והם בחכמתם יקבצו פזורינו מארבע כנפות הארץ להיות בעצה אחת, והם ימנו את הזקנים, והם ישובו ובקשו את ה' אלהיהם ואת דוד מלכם וכל אשר יעשו ה' יצליח בידם... תקנו השיבה שופטינו אחר קברץ גלויות. והמינוי הזה הוא ראשית הגאולה... מוכח שזהו התקון הראשון. והם יקימו דגל התורה. והם יחזירו העטרה לישנה. כשנוכח למינוי ע"א זקנים וה' עליהם יראה הרי ע"ב גמט' חס"ד. וזהו בנין ירושלים והוכן בחסד כסא. ועושה חס"ד למשיחו שעל ידם ימנה הראש ושמו להם ראש אחד ועלו מן הארץ. והאספה המאשרת הזאת הוא המשיח בן יוסף אשר אנחנו מקוים ר"ל אספה גדולה...²

למרות שהדברים מבוטאים עדיין במסגרתה של הלשון הנורמטיבית של הדתיות המסורתית, הרי ברור כי הרעיון של חינוך כללי לבנים ולבנות, כמו גם רעיון האסיפה המייצגת, הם רעיונות חדשניים ומהפכניים ולא יכלו להופיע בעולם שלפני 1789.

דברים דומים ניתן למצוא ב'דרישת ציון' (1862) של קלישר. כשהוא פונה לאחיו היהודים ותובע מהם להיות מוכנים להקריב קורבנות למען מולדתם ולזוכרה במעש ולא רק כתפילותיהם, עומדים לנגד עיניו ניסיונות התנועות הפוליטיות הלאומיות של אומות העולם שבדורו:

למה אנשי איטליה ושאר מדינות ימסרו נפשם עבור ארץ אבותיהם, ואנחנו נעמוד מרחוק, כגבר אין איל ולב אין? וכי נופלים אנחנו מכל העמים, אשר דמם ורכושם כאפס נחשב למו נגר אהבת ארצם ועמם? שימו נא לב

1 ראה: אברהם הרצבוג (עורך), הרעיון הציוני, ירושלים תש"ל, עמ' 74.

2 שם, עמ' 74-75.

הציונות והמסורת הדתית היהודית: הריאלקטיקה של גאולה וחילון

מה עשו אנשי איטליה, עם פולין, מדינת אונגריה, אשר השליכו נפשם מנגד, כספם וזהבם, עבור שם נחלת ארצם, ואנחנו בני ישראל אשר הארץ המפוארה משוש כל-הארץ היא לנו למורשה, ארץ אשר מכל יושבי תבל קדוש יאמר לה להיא תהלתנו, ונשים יד לפה, ונהיה כאיש אשר אין רוח בו, הלא נבזינו בעיני נפשנו!³

בשעה שמרכיבים מודרניים אלו ברורים בלשונם של אלקלעי וקלישר, הרי דבריו של מוהליבר לקונגרס הציוני הראשון מלאים פיתולי לשון ואזהרות, המלמדים על לבטיו של מנהיג דתי, המבקש לצרף את ברכתו לתנועה שהיא ביסודה פוליטית. בעודו מתפלל להצלחתם של דיוני הקונגרס, הוא גם מעלה תפילה שציריו "לא יכשלו בלשונם חלילה להוציא דברים נגד תורתנו הקדושה או נגד הממשלות יר"ה... תנה אותם לחן ולחסד בעיני המלכים, הרזנים והשרים, אשר יעמדו לפניהם לבקש רחמים על עמך ועל ארצך". מוהליבר ממשיך ומבקש להגביל את מטרות התנועה העומדת לקום ולסייג אותה ממטרות פוליטיות באומרו כי "המטרה הראשית של האסיפה צריכה להיות השתדלות רבה ועצומה בכל כוחותינו לפני ממשלת תוגרמא כי תרשה לבני עצמנו לקנות אדמה ולבנות בתים, בלי כל מכשולים ומעצורים". יחד עם זאת הוא מזכיר את מצוות יישוב הארץ ומעניק לה מעמד נורמטיבי מועדף בקובעו, כי היא "אחת המצוות היותר גדולות שבתורתנו, וישנם מקדמונינו האומרים כי היא שקולה כנגד כל התורה".⁴ למרות שהוא פתח בשפה רפה, היה זה מוהליבר שהניח את היסודות ההילכתיים למה שייהפך לאחר מכן לצרופ המיוחד במינו של דתיות וציונות, שיופיע במשנתו של הרב קוק.

*

יחד עם זאת, ולמרבח הפרדוקס, הציונות איננה התנועה היחידה בעולם היהודי המודרני שהובנה על-ידי תומכיה כפרוש מחדש של האמונה המשיחית. כיום כמעט נשכח כי האמנציפציה – לעיתים בצורה אישית של הופעת נפוליאון וצבאותיו – נתפסה לעיתים על-ידי יהודים רבים כמימוש ארצי של הצפייה המשיחית; ולא מעט מן המרץ הרוחני של תנועת הרפורמה צמח גם הוא מן היכולת לפרש תנועות חילוניות כאמנציפציה במושגים גאולתיים. הכרזת זכויות האדם והאזרח והחלתה כחוק בעקבות הנצחונות הצרפתיים בארצות השפלה

3 שם, עמ' 80-81.

4 שם, עמ' 309-310.

מימי 'חזית ציון' עד ימינו מעורר היחס לדת מחלוקות רעיוניות ופוליטיות לרוב. יש הרואים בדת יסוד חיוני של הציונות, ויש הרואים בה רכיב מסורתי הניתן לפרושים מודרניים. לעומתם נמצאים מי שמבקשים להפקיע את הציונות מידיה של הדת, וכנגדם יש ששוללים את הציונות מכל וכל, בסמלה לדידם את היפוכה של היהדות המסורתית.

הספר הוא פרי עבודה משותפת של היסטוריונים ושל חוקרים מדיסציפלינות אחרות – סוציולוגיה, פילוסופיה יהודית, משפט ועוד – מישראל ומארצות הברית, שהתכנסו באפריל 1990 באוניברסיטת ברנדייס שליד בוסטון לכנס בינלאומי על ציונות ודת.

אף שהספר נכתב פרקים-פרקים בידי מחברים רבים – כל אחד בתחומו ועל-פי דרכו – מצטרפים הפרקים השונים של הספר יחד למסכת אחת.

דאנאקוד 185-357